

Humanisme: de hoofdstroming van Nederland

Bert Gasenbeek en Rob Tielman

'Godsdienst mag (eindelijk) weer'

In de afgelopen jaren verkondigt men het in alle toonsoorten en in uiteenlopende media: 'religie staat in Nederland weer stevig op de maatschappelijke agenda'. In deze 'reli-hype' is vaak de verzuchting 'godsdienst mag (eindelijk) weer' niet te missen. Niet alleen door de aanhangers van de godsdiensten, maar ook door seculiere publicisten als Herman Vuijsje, politieke partijen als de SP en politici als Job Cohen. De terugkeer van religie in het publieke domein heeft echter de hype verlaten en neemt inmiddels zelfs een vaste plaats in in het politieke debat. Zeker nu niet alleen religieuze functionarissen en politici van confessionele huize, maar ook wetenschappers en gerenommeerde wetenschappelijke instituten als het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), de mythe van de religieuze terugkeer voeden.¹

Dat in Nederland in de laatste decennia juist de seculiere/humanistische stroming dominant is geworden blijft vaak uit beeld. Exemplarisch hiervoor was het debatje in het voorjaar van 2007 rond de a-historische uitspraak van minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie, dat Nederland door de komst van moslims in de toekomst een 'joods-christelijke-islamitische cultuur' zou krijgen. Het debat ging over de onwenselijkheid van een dergelijke invloed van de islam op onze cultuur én over de wonderlijke fout in de redenering van de minister dat door de

komst van joden, Nederland een 'joods-christelijke' beschaving zou hebben gekregen. Dat die omschrijving gebaseerd is op het feit dat het christendom geënt is op de joodse stam, is mevrouw Vogelaar blijkbaar niet bekend. Maar het onvermeld laten dat Nederland óók, o.a. dankzij seculiere joden als Spinoza en Van Praag, steeds meer gekenmerkt wordt door de traditie van Verlichting, vrijdenkerij en humanisme, is voor een minister van PvdA-huize ronduit kwalijk.² Afgezien van enkele reacties was het van de kant van de humanisten oorverdovend stil.

De seculiere onderstroom

Dat de seculiere traditie van Nederland vaak onderbelicht blijft, heeft alles te maken met de overheersende visie in de Nederlandse historiografie waarin radicaliteit - bijvoorbeeld het ageren tegen God, kapitaal en Oranje - stelselmatig weggelaten wordt. Het zelfbeeld van Nederland als 'burgerlijk en beheerst' domineert.³ Voor ons verdere betoog is het nodig om op hoofdlijnen die traditie te schetsen.

De eerste sporen van vrijdenken treft men al aan in de 16^e eeuw als er kettters, of in de

1 Zie voor een uitvoerige analyse van dit fenomeen A.H. den Boef, (2007), *Geloof als hype of het gelijk van de stroman*, in: *De Humanist* nr.1, p. 20-25.

2 Augustus Hans den Boef reageerde scherp op deze misvatting van Vogelaar in de maandelijkse e-krant, de Waterstof van Waterland: <http://www.waterlandstichting.nl/bestanden/vogelaar.pdf>. Rein Zunderdorp, voorzitter van het Humanistisch Verbond, ging er direct op in op zijn weblog, zie <http://www.humanistischverbond.nl/>.

3 ibidem Den Boef. Zie ook: B. Gasenbeek e.a., (2006), *God noch autoriteit: geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland*, Amsterdam, Boom, p. 85-86.

woorden van Anton Constandse, 'vrije geesten' opstaan die hun oordelen onafhankelijk maken van de christelijke dogmatiek. Dat was in die tijd niet ongevaarlijk, zoals blijkt uit de tol die mensen als Herman van Rijswijck (brandstapel in 1512) en Adriaen Koerbagh (rasp huis in 1669) daarvoor moesten betalen.⁴ Met Spinoza, de filosoof van de individuele vrijheid, en Pierre Bayle, pleitbezorger van religieuze tolerantie en van een strikte scheiding tussen geloof en wetenschap, begon in Nederland de radicale Verlichting. Zij legden de fundamenten van de moderne maatschappij zoals die zich later ontwikkelde, met gelijkheid, democratie en vrijheid als belangrijkste bouwstenen. Zo was Spinoza van mening dat iedereen vrij was om te geloven wat hij wilde, maar dat religie wel binnen de privé-sfeer moest blijven.⁵ Vooral Spinoza's *Ethica* beïnvloedde veel vrijdenkers die zich vanaf het midden van de negentiende eeuw organiseerden. In 1856 werd in Amsterdam *De Dageraad*, de eerste atheïstische organisatie in Nederland, opgericht. Belangrijke personen voor het vrijdenken in de negentiende eeuw en het latere humanisme waren ondermeer Johannes van Vloten, Franz Junghuhn, Multatuli, Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Aletta Jacobs.

Cruciaal voor de toekomst van de seculiere traditie waren natuurlijk de ontwikkeling van de natuurwetenschappen in de negentiende eeuw en de opkomst van de burgerlijk liberale oppositie, met als markeringspunt de nieuwe grondwet van 1848. Maar los hiervan hebben (on)georganiseerde vrijdenkers een onmiskenbare rol gespeeld in het ontstaan van negentiende-eeuwse sociale en politieke bewegingen. De vrijdenkersbeweging was in die tijd de ideologische en organisatorische schakel waar radicalen, socialisten, liberalen,

anarchisten en feministen '... tezamen kwamen onder het fier wapperende vaandel van democratische gelijkheid, sociale zorg, (...) pacifisme en de zuiverende wetenschap.'⁶

Het interbellum vormde duidelijk het hoogtepunt van het (georganiseerde) vrijdenken in Nederland: het aantal leden groeide fors, er was een wassende stroom van publicaties en er werden volop acties gehouden. Speciaal in de strijd tegen het militarisme en het groeiend antisemitisme liep men voorop. Maar men voelde ook aan den lijve de repressie toen aan het eind van de jaren dertig de vereniging *De Dageraad* voor ambtenaren verboden werd en de zendmachtiging van de vrijdenkers voor de radio werd ingetrokken.

Tegelijkertijd begon er vanaf eind 19^e eeuw een gestage ontkerkelijking. Ongelovigen vonden, naast de vrijdenkersorganisaties, een levensbeschouwelijk onderdak bij seculiere politieke partijen als de SDAP, de OSP en de VDB.

Na de Tweede Wereldoorlog overvleugelde het (georganiseerde) humanisme de vrijdenkersbeweging, omdat verenigingen als *Humanitas* en het *Humanistisch Verbond* veel minder atheïstisch waren en samenwerking met de confessionelen niet schuwden. Mede dankzij de verzuiling kon er vanuit het georganiseerde humanisme een breed scala aan diensten op het vlak van maatschappelijk werk, het onderwijs, de geestelijke zorg en de media worden ontwikkeld.⁷ Onmiskenbaar is de humanistische stroming anno 2007 vele malen groter dan het georganiseerde vrijdenken en humanisme. Daarom is het feitelijk onjuist om van Nederland te spreken als een religieuze, laat staan een joods-christelijke, natie.

Is Nederland een joods - christelijk- islamitische natie?

In het boek *God in Nederland 1996-2006* wordt verslag gedaan van vier onderzoekin-

4 B. Gasenbeek e.a., (2006), *Georganiseerd humanisme in Nederland: geschiedenis, visies en praktijken*, Amsterdam, SWP, pp. 10-11.

5 Hij stelde bovendien de vrijheid van denken en meningsuiting boven de vrijheid van godsdienst. Zie voor Spinoza en de radicale Verlichting het imposante oeuvre van Jonathan Israel met o. a. *Radical Enlightenment* (2001).

6 Hans Moors, geciteerd in B. Gasenbeek e.a., (2006), *God noch autoriteit: geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland*, Amsterdam, Boom, p. 85

7 B. Gasenbeek en P. Winkelaar, (2007), *Humanisme*, Kampen, Kok, pp. 97-115.

gen (in 1966, 1979, 1996 en 2006). Daaruit blijkt dat het aantal theïsten in de afgelopen 40 jaar is gehalveerd (van 47 naar 24%), het aantal ietsisten is gestegen van 31 tot 36%, het aantal agnosten is gestegen van 16 tot 26% en het aantal atheïsten meer dan verdubbeld van 6 tot 14%. Het aantal buitenkerkelijken is gestegen van 33 tot 61%, het aantal katholieken is gehalveerd van 35 tot 16%, het aantal protestanten verminderd van 25 tot 14%, en het aantal overigen (waaronder islamieten) is gestegen van 7 tot 9%.

De groei van het aantal buitenkerkelijken is nog niet over zijn hoogtepunt heen als men kijkt naar de leeftijdsopbouw onder de 61% buitenkerkelijken: 46% onder de 55-plussers, 66% onder de 35-54-jarigen en 69% onder de 17-34-jarigen.⁸

Maar ook uit andere gegevens uit dit onderzoek blijkt dat het empirisch onjuist is om Nederland als een godsdienstige natie te omschrijven. Neem bijvoorbeeld de vraag welke bron van informatie betrouwbaar wordt geacht: de kerken scoren hierop 41,5%, de televisie 42,1%, de overheid 42,9%, de kranten 52,8% en de wetenschap 71,7%. Het aantal voorstanders van godsdienstig onderwijs is in de afgelopen 40 jaren gedaald van 54 tot 36%. Wordt zonder een godsgeloof de moraal bedreigd? Daar is 39,6% het mee eens en 40,2% het mee oneens. Deze vier onderzoeken tonen dus onomstotelijk aan dat het godsdienstig en kerkelijk karakter van Nederland in de afgelopen 40 jaar aanzienlijk is gedaald.

Dat wordt bevestigd door het onderzoek *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, waarin wordt voorspeld dat het aantal buitenkerkelijken tot over de 70% zal stijgen.⁹

Ook als men inhoudelijk kijkt naar godsdienstige opvattingen (zoals de veroordeling van abortus, homoseksualiteit en euthanasie) ziet men dat Nederland opmerkelijk verschilt van landen waar wel godsdienstige opvattingen

overheersen. Neem het voorbeeld homoseksualiteit. Uit het onderzoek *Out in the Netherlands* van het SCP blijkt dat Nederland in alle opzichten afwijkt van godsdienstige opvattingen ter zake. Nederland scoort het hoogst (89%) op de stelling dat homoseksuelen vrij moeten zijn om hun eigen leven te leiden, dat het legitiem is homoseksueel te zijn (78%), dat homoseksuelen moeten kunnen trouwen (82%), dat homoseksuelen kinderen moeten kunnen adopteren (61%), en heeft het laagste percentage dat geen homoseksuele burens wil (6%).¹⁰

Hoe komt de WRR er dan bij dat Nederland nog altijd een religieus land zou zijn?¹¹ Allereerst heeft dat te maken met de begripsmatige onduidelijkheid van het woord religie. In navolging van het Engelstalige woordgebruik worden daar vaak alle levensovertuigingen onder verstaan. Het Nederlands kent gelukkig het duidelijke (grondwettelijke) onderscheid tussen godsdiensten enerzijds en ongodsdienstige levensbeschouwingen anderzijds. Het is opvallend dat het in de maatschappelijke discussie steeds gaat over de vrijheid van godsdienst. De grondwettelijke toevoeging "en levensbeschouwing" wordt meestal genegeerd. Dat geldt ook voor veel onderzoek waarin naar godsdienst wordt gevraagd en de humanistische levensbeschouwing wordt genegeerd. Geen wonder dat als men het niet wil zien, men het ook niet opmerkt! Het wordt hoog tijd dat een einde komt aan deze godsdienstige tunnelvisie. Tekenend hiervoor is het opmerkelijke betoog van W. van der Donk, voorzitter van de WRR, op het symposium *Waar is God?* Dat ging over de plek van godsdienst en religiositeit in de Nederlandse samenleving. Hij stelde dat de gangbare opvatting - dat moderniteit secularisering impliceert, en dat

8 T. Bernits e.a., (2007), *God in Nederland 1996-2006*, Kampen, Ten Have.

9 J. Becker en J. de Hart, (2006), *Godsdienstige veranderingen in Nederland: verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Den Haag, SCP.

10 S. Keuzenkamp en D. Bos, (2007), *Out in the Netherlands*, Den Haag, SCP.

11 Zie het spraakmakende rapport onder red. van W. van der Donk e.a., (2006), *Geloven in het publieke domein; verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam, AUP. Hier werkten veel wetenschappers van CDA huize (o.a. van de universiteiten van Tilburg en Nijmegen) aan mee.

daarmee een eind aan de godsdiensten komt, én dat dit moreel ook goed is - een foutieve redenering is. Want religie is overal en heeft dermate belangrijke positieve neveneffecten dat het niet achter de voordeur moet blijven. Sterker, hij pleitte voor een zeer ontspannen omgangsregeling tussen kerk en staat, en constateerde dat de overheid religieus zoekende is; hij stelde vervolgens de vraag: 'bij wie kan de overheid daarvoor terecht?'¹²

Een eerste begin met het anders kijken naar godsdienst en levensbeschouwing is gemaakt door het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat in 2007 tot de ontdekking kwam dat er geen miljoen maar 850.000 islamieten in Nederland zouden wonen. Het CBS nam aan dat mensen afkomstig uit overwegend islamitische landen ook in dezelfde mate islamitisch zouden zijn als in de landen van herkomst. Pas na empirisch onderzoek bleek dat het aantal niet-islamieten woonachtig in Nederland hoger is dan in de landen van herkomst.¹³ Maar ook hier werd weer nagelaten om na te gaan hoeveel humanisten zich onder hen bevinden. Het wachten is dus op verder onderzoek, want aangenomen mag worden dat ook hier de ongodsdienstigheid zal toenemen. Als er iets uit al die onderzoeken duidelijk wordt, is het wel dat nog steeds veel onderzoekers menen dat religie in onze tijd wordt gekenmerkt door transformatie, maar niet dat het verdwijnt. Wat die 'transformatie' nu feitelijk inhoudt blijft echter zeer onduidelijk.¹⁴

Humanisme als hoofdstroming in Nederland

Het klassieke misverstand in godsdienstsociologisch onderzoek is dat het kerklidmaatschap (meestal opgelegd door geboorte!) als

richtinggevend model voor andere geestelijke stromingen wordt gehanteerd. Het is dus niet voldoende om een simpele vraag te stellen naar iemands godsdienst of kerklidmaatschap omdat dit niets zegt over de daadwerkelijke affiniteit met een geestelijke stroming. Er moet een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds georganiseerde godsdienst en levensbeschouwing (beweging) en anderzijds achterliggende geestelijke opvattingen (stroming).¹⁵ Doet men een dergelijk onderzoek, waarbij niet alleen met etiketten wordt gewerkt maar ook met achterliggende opvattingen en daadwerkelijk gedrag, dan blijkt dat 40% van de volwassen Nederlanders zich verwant voelt met het humanisme, dat 10 tot 15% gebruik maakt van humanistische voorzieningen en dat 13% het humanisme van doorslaggevend belang vindt voor de toekomstige ontwikkeling van de samenleving tegen 12% voor het protestantisme, 9% voor het katholicisme en 8% voor de islam.¹⁶

Vergelijkbare resultaten kan men vinden in het onderzoek *Humanisme in Nederland*. 'Met name onder hoger opgeleiden met een kosmopolitische mentaliteit bevinden zich relatief veel mensen voor wie humanistische waarden een belangrijke rol spelen in het leven. Het percentage mensen met affiniteit voor het humanisme neemt tevens toe naarmate men jonger is. Het percentage mensen met affiniteit voor het protestantisme en katholicisme neemt af naarmate men jonger is. Onder de jongere generaties heeft het humanisme een beduidend sterkere positie dan de traditionele religies. Aangezien Nederlanders in de afgelopen decennia gemiddeld hoger opgeleid zijn geraakt en oudere generaties door de tijd heen worden opgevolgd door jongere, is te verwachten dat het aanzienlijke

12 Symposium *Waar is God?*, Utrecht, 27 september 2007.

13 Bron: Bevolkingstrends, 3e kwartaal 2007, *Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland*.

14 Het is hier niet de plaats om in te gaan op de discussies over de secularisatiethese en de begrippen religie, religiositeit, spiritualiteit etc. Zie daarvoor bijvoorbeeld het in 2006 opgerichte wetenschappelijk tijdschrift *Religie & Samenleving*.

15 R. Tielman, (1986), *Humanisme in Nederland: stroming en beweging*, in: *Rekenschap* 33 (1986) nr. 1, pp. 3-6

16 R. Lammerts e.a., (2004), *Humanisme in beeld: een onderzoek naar daadwerkelijke affiniteit met het humanisme*, Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.

draagvlak voor humanistische waarden in de komende jaren verder zal toenemen.¹⁷

Onder 60-plussers scoren protestanten nog 20%, katholieken 15%, humanisten 12%, overigen 7% en islamieten minder dan 1%. Onder de 25-34-jarigen staan de humanisten op 15%, protestanten en overigen op 8%, katholieken op 6% en islamieten op 4%.¹⁸ Humanisten onderscheiden zich van godsdienstige Nederlanders vooral op de punten zelfbeschikking, flexibele levensvormen en (seksen)rollen, belangstelling voor andere culturen, zich openstellen voor dromen en fantasie, strategisch denken en handelen, genieten van het leven, het waarderen van verfijnde en veelzijdige zintuiglijke ervaringen, zich willen inleven in anderen, en heterarchie (status en autoriteit niet vanzelfsprekend accepteren en het waarderen van informele relaties en situaties). Een humanist is '... intrinsiek gemotiveerd en extravert, en schrikt er niet voor terug om een ander geluid te laten horen en om voor zichzelf en/of anderen op te komen.'¹⁹

Humanistische opvattingen komen ook voor onder mensen die zichzelf niet als humanist benoemen. Het meest is dat het geval onder de 'overigen' (waaronder boeddhisten) 24%, gevolgd door islamieten (de alevieten maken deel uit van de *Humanistische Alliantie*) 13%, katholieken 13% en protestanten 9%. Humanisten zijn het meest te vinden onder hoogopgeleiden, kosmopolieten, postmaterialisten en postmoderne hedonisten en het minst onder laagopgeleiden, gemaksoerïenteerden en de moderne en traditionele burgerij. En voor diegenen die ten onrechte nog steeds denken dat humanisten alle ongodsdienstigen en/of buitenkerkelijken zouden claimen: 'Hier blijkt duidelijk dat iemand die geen religie aanhangt niet automatisch kan worden aangemerkt als humanist'. Slechts 12% van hen

houdt er humanistische opvattingen op na zonder zich humanist te noemen.²⁰

De actualiteit van het humanisme

Hoewel de hoofdstroom van het denken in Nederland in toenemende mate humanistisch genoemd kan worden, is de georganiseerde beweging (zowel het HV als de koepelorganisatie de *Humanistische Alliantie*) vrijwel onzichtbaar in het publieke debat. Zo had het HV tot en met de jaren tachtig een duidelijke identiteit als organisatie, gecentreerd rondom individuele zelfbeschikking. Daarna werd die identiteit diffuus en startte er een zoektocht naar een nieuwe missie. Dat viel ook Paul Cliteur, voorzitter van het HV van 1993 tot en met 1995, zwaar tegen: '... ik had me er duidelijk in vergist dat de hele beweging was volgelopen met postmodernisten, boeddhisten, holisten en New Age-achtige spiritualisten. De humanistische beweging was eigenlijk een beweging geworden van zoekers.'²¹ Het jarenlange propageren van het politiek correcte multiculturalisme en het aanschurken tegen de religies vragen vervolgens de tol van de onzichtbaarheid.²² Het georganiseerde humanisme onderscheidt zich inhoudelijk nauwelijks meer van de mainstream van opvattingen in Nederland en is daardoor, zeker ook gezien hun getalsmatige nietigheid, niet interessant voor de media. Op zich geen probleem – organisaties kunnen zichzelf namelijk overleven – maar deze 'oorverdovende stilte' rond de humanistische beweging is volstrekt

17 P. van Waart e.a. (2004) *Humanisme in Nederland. Humanistische Omroep Stichting*, Motivaction, Amsterdam, p. 14.

18 Ibidem, p. 14.

19 Ibidem, p. 16.

20 Ibidem, p. 11-12.

21 Zie voor een uitvoerige geschiedenis van het HV: B. Gasenbeek e.a. (2006), *Een huis voor humanisten: het Humanistisch Verbond (1946-2006)*, in: B. Gasenbeek en P. Derkx, (2006), *Georganiseerd humanisme in Nederland: geschiedenis, visies en praktijken*, Amsterdam, SWP, p. 37-59.

22 Het is voor ons dan ook onbegrijpelijk dat de redactie van het themanummer 'Humanisme in de lage landen' in het ten geleide poneert dat het moderne humanisme '... de zeer kritische of zelfs afwijzende houding (...) ten opzichte van religie en spiritualiteit...' dient te heroverwegen. Dat is o.i. gelet op de praktijk van het georganiseerde humanisme van de afgelopen zestig jaar volstrekt onjuist. Tijdschrift voor Humanistiek 8(2007) nr. 31, p.3.